

Anton van Hooff

Beschaafd Athene

Inwoners van het democratische Athene waren rationeel, beheerst en mild

Klassiek Athene was een primitieve samenleving, geleid door tomeloze hartstochten; zo is de laatste decennia steeds beweerd. Historicus Gabriel Herman gaat daar recht tegenin. Volgens hem waren Atheners modern en humaan.

In het eerste decennium van de vierde eeuw vóór onze jaartelling doodde de Athener Euphiletos de minnaar van zijn vrouw - op het eerste gezicht een gebeurtenis zonder historische betekenis. Bedrogen echtgenoten hebben zich in alle tijden en in alle culturen op echtbrekers gewroken. En zeker in de mediterrane wereld is een hoorndrager tot wraak verplicht, wil hij zijn eer niet voor altijd verspelen.

Euphiletos werd echter door de nabestaanden aangeklaagd wegens moord met voorbedachten rade. Zoals iedere beklagde moest Euphiletos zich persoonlijk verdedigen; het Atheense rechtssysteem kende geen advocaten. Ervaren aanklagers waren zo in het voordeel. De beklagde kon wel een professionele tekstschrijver, een *logograaf*, inschakelen om zijn verdediging uit te schrijven. Hij leerde de tekst dan uit het hoofd en gaf die op de zitting ten beste. Euphiletos deed een goede greep door Lysias in te huren. Deze heeft de tekst na de succesvolle afloop uitgegeven als reclame voor zijn logografenpraktijk.

‘EUPHILETOS STELDE ZICH EIGENLIJK ALS EEN DOETJE OP.’

Hoe verdedigde Euphiletos zich? Men zou verwachten dat de man vooral om begrip voor zijn crime passionnel vroeg. De Atheense mannen die de jury vormden, konden zich toch goed indenken hoe dodelijk gekrenkt hij was? Het verbluffende is echter dat Euphiletos helemaal niet de onbeheerste wreker van zijn geschonden eer uithing. Hij stelde zich eigenlijk als een doetje op. Aanvankelijk had hij zijn jonge vrouw goed in de gaten gehouden, maar nadat hun zoontje was geboren, meende hij haar helemaal te kunnen vertrouwen. Voortaan liet hij haar op de benedenverdieping slapen, zodat zij niet van de trap kon vallen als het kind moest worden gebaad. Toen liet Eratosthenes een oogje op haar vallen; hij zag haar bij de begrafenis van Euphiletos' moeder. Euphiletos voert deze omstandigheid aan om het verwijt vóór te zijn dat hij zijn vrouwtje beter had moeten bewaken. Een begrafenis was namelijk een van de weinige gelegenheden waarbij een vrouw met fatsoen buitenshuis kon zijn.

Eratosthenes begon haar het hof te maken door via haar slavin briefjes te laten bezorgen. Als notoire Casanova had hij al gauw succes. Hij bezocht zijn minnares 's nachts op haar kamer beneden. Euphiletos had weleens het slaan van deuren gehoord en was ook weleens verbaasd geweest dat zijn vrouw 's morgens opgemaakt was verschenen. Op het gevaar af zich belachelijk te maken vertelde hij de jury omstandig dat hij haar verklaringen voor zoete koek had aangenomen. Maar daarna had een bejaarde vrouw hem verteld - namens een andere minnares, die door Eratosthenes aan de kant was gezet - wat er onder zijn dak gebeurde. Euphiletos dwong de slavin met de waarheid voor de dag te komen. Zij beloofde hem een seintje te geven als het weer zover was.

Een paar dagen later had Euphiletos een oude vriend te eten op zijn bovenverdieping. Toen die was vertrokken ging hij slapen. Na een tijdje maakte de slavin hem wakker: Eratosthenes was in huis! Stil sloop Euphiletos het huis uit om een aantal burens erbij te roepen. Het gezelschap voorzag zich van fakkels en drong het huis binnen. De voorsten zagen Eratosthenes nog naast Euphiletos' vrouw in bed liggen, de achtersten konden hem naakt op het bed zien staan.

De man smeekte om zijn leven en beloofde een financiële genoegdoening. Maar Euphiletos was onvermurwbaar. Naar eigen zeggen - of dat van zijn tekstschrijver Lysias - sprak hij Eratosthenes bestraffend toe voordat hij hem executeerde: 'Niet ik ben het die jou zal doden, maar de wet van deze stad. De wet die jij overtreedt en die je minder belangrijk vond dan je eigen lusten.' Hiermee wijst de beklagde vooruit naar de climax van zijn betoog: 'Mijne heren, naar mijn overtuiging heeft deze bestraffing niet voor mijn persoonlijk belang plaatsgevonden maar ten behoeve van onze hele stad.'

‘ALS HOOFDROLSPELER IN JE EIGEN DRAMA LAAT JE HET WEL UIT JE HOOFD DINGEN TE ZEGGEN DIE JE MEDEBURGERS NIET AANSTAAN.’

Het is de vraag hoe echt dit pleidooi was. En als het echt was, hoe oprecht het was. Moderne geleerden hebben deze gerechtsrede beschouwd als het goedpraten van een wraakactie. De gebeurtenissen die in de rede naar voren komen, zijn in het moderne wetenschappelijke discours het zoveelste bewijs dat Athene - als een echt mediterrane samenleving - werd beheerst door vergelding en vetes.

In de moderne benadering van de Griekse oudheid is de apollinische ingetogenheid verdwenen. In *Die Geburt der Tragödie* (1871) riep Friedrich Nietzsche het beeld op van een 'Dionysisch' Griekendom. In de wetenschap van de oudheid werden de Grieken allengs hartstochtelijker en primitiever voorgesteld.

Eric Dodds droeg aan de ontmaskering bij met zijn *The Greeks and the Irrational* (1951). En sinds *The Ancient Economy* (1973) van Moses Finley overheerst het 'primitivisme' onder de beoefenaars van de oude geschiedenis: de economie van de oudheid was allesbehalve kapitalistisch. De kunstgeschiedenis gelooft al lang niet meer in de 'edle Einfalt und stille Grösse' van Johann Winckelmann. Archeologen weten sinds de negentiende eeuw dat de Grieken hun plastieken in felle kleuren beschilderden, kitscherig en echt 'mediterrane'. De koele witte beelden die bij tuincentra te koop zijn, vertegenwoordigen een achterhaald idee van de antieke kunst.

En nu is er een boek dat dit beeld van een onclassicistisch Athene weer op losse schroeven zet. In *Morality and Behaviour in Democratic Athens. A Social History* pleit Gabriel Herman, hoogleraar antieke geschiedenis aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem, met vuur, maar ook met rede en reden voor een herziening van het inmiddels klassieke beeld van Athene als een wereld van tomeloze hartstochten. Als uitgangspunt kiest hij dezelfde gerechtsredes die voor anderen het bewijs vormen dat in Athene vete en wraak bepalend waren voor de publieke moraal en het feitelijke gedrag. De partijen appelleerden immers aan de veronderstelde normen en waarden van de juryleden, die na de pleidooien direct door stemming uitspraak deden en het vonnis velden. Vaak was dat letterlijk een kwestie van leven of dood voor de aangeklaagde. Deze kon zich dan ook niet de literaire luxe veroorloven van de toneeldichters, die in hun stukken de geldende waarden in twijfel konden trekken omwille van dramatische effecten. Als je zelf hoofdrolspeler was in je eigen drama liet je het wel uit je hoofd dingen te zeggen die je medeburgers niet zouden aanstaan.

Terwijl anderen uit deze gerechtsredes de voorvallen plukken die passen in hun beeld van een 'feuding society' pleit Herman ervoor mensen als Euphiletos bij hun woord te nemen. Hij laat zien dat de gerechtspartijen zich consequent beroepen op de legitimiteit van hun gedrag. Nooit hebben ze naar hun zeggen ondervonden onrecht door eigenrichting gewroken. Euphiletos nam geen wraak. Hij speelde in eigenlijke zin voor rechter, namelijk door de wet tegen echtbrekers toe te passen. Hij en andere sprekers van wie Herman de pleidooien analyseert, nemen het risico om schaapachtig over te komen voor lief. Herman heeft zeker een sterk punt als hij wijst op het systematisch vermijden van de verontschuldiging dat men zich door hartstochten liet meeslepen.

Nu kan men natuurlijk zeggen dat Euphiletos en de zijnen de jury wel naar de mond moesten praten. De 'mannen-rechters' zaten nu eenmaal in hun (omvangrijke) panels bij elkaar om de Atheense wetten te doen gelden. Een zeker wantrouwen over het waarheidsgehalte en de oprechtheid van de gerechtspartijen is dus gerechtvaardigd. Maar in elk geval was er een moreel ideaal waarover consensus bestond.

'GERECHTSPARTIJEN VERMEDEN SYSTEMATISCH DE VERONTSCHULDIGING DAT ZE ZICH DOOR HARTSTOCHTEN HADDEN LATEN MEESLEPEN.'

Volgens Herman bleef het niet bij die moraal. Ook in hun gedrag toonden de antieke Atheners zich opmerkelijk mild. Hun reputatie van zachtaardigheid, zelfbeheersing en gematigdheid was gebaseerd op aantoonbaar ingehouden gedrag. De gewelddadigheid die moderne beschouwers vanuit antropologische a priori's vooronderstellen, wordt niet bevestigd door criminele feiten. Het platteland werd (nog) niet geteisterd door het banditisme waarom Griekenland later zo berucht zou worden.

Plato's *De Staat* begint met de beschrijving van een wandeling van Sokrates en een gezelschap in de buurt van Athene. Kennelijk kon men zich toen buiten de stad veilig voelen. De archeologie laat zien dat de boerenhoeven op het Attische platteland niet bijzonder versterkt waren, heel anders dan later. Atheners waren volgens Thucydides de eerste Grieken die in het dagelijks leven zonder wapens rondliepen. Deze bewering wordt bevestigd door de gerechtsredes, waarin vooral sprake is van verwondingen door vuisten en potscherven. We vinden geen spoor van het pronken met zwaarden, dolken en degens zoals dat tot in de achttiende eeuw gebruikelijk was. Van de slechts zestien gevallen van moord die de bronnen optekenen voor de hele periode van de democratie, 507-322 v. Chr., werd in maar vijf gevallen zeker een steekwapen gebruikt. Hoe anders was de situatie in de middeleeuwen, ook in de steden. Uit die tijd kennen we de escalatie van kleine conflicten in veten en zelfs burgeroorlogen. Niets daarvan in Athene.

Natuurlijk hebben moderne beschouwers de Atheense democratie gelaakt om het feit dat vrouwen, slaven en immigranten - samen de overgrote meerderheid van de bevolking (naar schatting meer dan 200.000 mensen) - uitgesloten waren van het politieke bedrijf. Maar de circa 30.000 mannelijke burgers die het in theorie en in de praktijk voor het zeggen hadden, vertegenwoordigden een aanzienlijk groter deel van de bevolking dan ooit tevoren (en nog lang daarna) in enige complexe samenleving werd vertoond. Pas in de negentiende eeuw maakt de geleidelijke verlaging van de census een vergelijkbaar percentage burgers tot dragers van de soevereiniteit.

Terwijl tot in recente tijden publieke en wrede terechtstellingen over de hele wereld gangbaar waren - en dat in sommige Arabische landen en China nog zijn - voltrokken de Atheners de doodvonnissen in de beslotenheid van de staatsgevangenis door de veroordeelde gif te laten innemen. Hoe dat ging, beschrijft Plato in het geval van Sokrates.

'IN DE GERECHTSREDES IS VOORAL SPRAKE VAN VERWONDINGEN DOOR VUISTEN

EN POTSCHERVEN - GEEN SPOOR VAN HET PRONKEN MET ZWAARDEN, DOLKEN EN DEGENS.'

Het gruwelijk folteren van getuigen, onmenselijke godsoordelen en verminkingen als straf hadden geen plaats in de Atheense rechtspleging. Athene beschikte - weer iets unieks - over een politiekorps van 320 Skythische staatsslaven. Het was klein in verhouding tot de bevolking: 1 politieagent op 781 inwoners. Kennelijk was dat in deze vreedzame maatschappij genoeg. Het veertiende-eeuwse Siena had er 1 per 145 inwoners, maar dat was dan ook een middeleeuwse stad beheerst door vetes.

In een echte crisis kon de Atheense polis terugvallen op haar eigen bewapende burgers. Anders dan weleens wordt beweerd, vormden de hoplieten de ruggengraat van de Atheense democratie. Hoewel een hopliet zo vermogend moest zijn dat hij zijn eigen wapenuitrusting kon betalen, kwam ook iemand van beperkte middelen als Sokrates als hopliet op. De overgrote meerderheid van de Atheners, ongeveer 75 procent, was in het bezit van bebouwbaar land, de grondslag van de hoplietenstatus. Voor de vijfde en vierde eeuw toont het archeologische beeld van Attika een gebied dat overal dichtbevolkt is - pas aan het einde van de vierde eeuw raken de valleien ontvolkt. Tezelfdertijd verdwijnt de democratie.

De primitieve waarden van zelfzuchtig heldendom zoals we die in de beide homerische epen vinden, worden door de democratische polis getemd en gekanaliseerd in dienstbaarheid aan de gemeenschap. Competitie maakte plaats voor coöperatie, collectivisme en, volgens Herman, zelfs altruïsme. De 192 Atheners die bij Marathon tegen de Perzen vielen, worden door de gemeenschap als de nieuwe helden gevierd en geëerd met een grafheuvel, die ter plaatse nog steeds te zien is. Niet voor niets is de aanleiding voor Perikles' beroemde lijkrede de bijzetting van gesneuvelde burgers: zij hebben hun leven gegeven voor de politieke primeur van de democratie. Atheense staatslieden betogen systematisch dat zij niet uit zijn op eigen roem, maar slechts de eer van de polis op het oog hebben.

De Atheense maatschappij kende bij lange na niet de wreedheid van bijvoorbeeld het vroegmoderne Frankrijk of het antieke Rome. Hanen- en hondengevechten kwamen weliswaar voor, maar waren vooral populair om de gokmogelijkheden. Men had geen plezier in het lijden van dieren op zich, zoals de Fransen, die in de achttiende eeuw manden vol katten verbrandden. In Athene werden geen exotische dieren in amfiteaters afgeslacht zoals dat later in het Romeinse Rijk gebeurde. Gladiatorengevechten verschenen in de Griekse wereld pas tegelijk met de Romeinse overheersers. Geweld werd gespeeld, niet gepleegd in de antieke tragedies - Romeinen voerden later antieke drama's op waarin veroordeelde misdadigers echt werden omgebracht.

Herman geeft talrijke andere verschijnselen een plaats in zijn panorama van de uitzonderlijk humane Atheense democratie. Zo werd schuldslavernij, een gangbaar verschijnsel in de antieke wereld, door Solon al in 594 afgeschaft. Er was geen machtige priesterkaste die de massa onder bedreiging van hel en verdoemenis koeioneerde. De favoriete oorlogsgod was Athena. Anders dan haar broer, de onstuimige Ares, heeft zij geen plezier in tomeloos geweld. In de mythen legt zij conflicten bij. Buiten het slagveld draagt zij geen wapens. De mythen die de Atheense waarden legitimeren, leggen nadruk op altruïstische zelfopoffering tot nut van het algemeen. De democratie werd gevierd in de cultus van Harmodios en Aristogeiton, die in 514 de tiran Hipparchos doodden. Als tirannendoders kregen zij een standbeeld op de agora. Ze werden in liederen bezongen. Democratia zelf werd een godinnetje.

Leidde deze 'vergemeenschappelijking' niet tot nationalisme? Herman vindt 'patriottisme' de correcte aanduiding voor de grote betrokkenheid van de Atheners bij hun polis. Hun Egeïsche rijk, waarover ze vaak bekritiseerd zijn, was 'very unusual'. De enkele keren dat de Atheners onwillige bondgenoten hardhandig in het gareel brachten, hebben in de moderne literatuur onevenredig veel aandacht gekregen. Berucht is vooral het besluit van 427, toen de volksvergadering uit woede over de hardnekkige weerstand van Mytilene besloot alle volwassen mannen van de opstandige stad te doden. Terecht wijst Herman erop dat men al de volgende dag bij zinnen kwam en het besluit herriep: de galei met het herziene besluit arriveerde gelukkig nog bijtijds op Lesbos.

Herman voert nog veel meer argumenten aan - ook sociaaleconomische - die stuk voor stuk zijn stelling staven dat het democratische Athene een unieke prefiguratie was van een moderne, humane samenleving.

'DE ATHEENSE MAATSCHAPPIJ KENDE BIJ LANGE NA NIET DE WREEDHEID VAN BIJVOORBEELD HET VROEGMODERNE FRANKRIJK OF HET ANTIEKE ROME.'

Het is allemaal te mooi om waar te zijn, denk je als klassiek historicus, getraind in scepsis en argwaan tegen antieke en moderne retoriek. De eerste wetenschappelijke kritiek waarschuwt dan ook voor Hermans geïdealiseerde en rozige beeld van het oude Athene. Dat doet Matthew R. Christ, verbonden aan Indiana University, in *Bryn Mawr Classical Review* (boekbespreking 2007.07.37 op het internet). Terecht daagt Herman hem in zijn reactie (2007.09.21) uit om met feiten te komen die zijn visie onderuithalen. Hoewel die ontegenzeggelijk provocerend en pedant is, dwingt Herman tot een nieuwe ronde in de discussie over de wereldhistorische plaats van het antieke Athene: was het een protomodern samenleving? Dit unieke experiment in democratie en beschaving heeft het Westen veel meer te zeggen dan het rijk van het keizerlijke Rome, waaraan alleen het herrezen tsarendom van Rusland een boodschap heeft. Iedere Week van de Democratie hoort te beginnen met Athene, de eerste samenleving die de massa van het volk macht en beschaving bracht.

Dr. Anton J.L. van Hooff was tot 2005 universitair hoofddocent klassieke geschiedenis aan de Universiteit Nijmegen, waar hij nog in deeltijd antieke cultuurgeschiedenis doceert. Om het lerarentekort te helpen lenigen, geeft hij ook les aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

Besproken boeken:

MORALITY AND BEHAVIOUR IN DEMOCRATIC ATHENS - A SOCIAL HISTORY
door **Gabriel Herman**
Cambridge University Press. Cambridge 2006.
xxi + 472 pag., € 91,20